

УДК 37.013.77.034 – 053.6

Андрій Зимянський

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

Аналізується проблема розвитку моральної самосвідомості підлітків, охарактеризовано систему засобів розвитку моральної самосвідомості підлітків та її складові.

Ключові слова: програма розвитку моральної самосвідомості підлітків, соціально-психологічний тренінг; психолого-педагогічна робота з батьками підлітків; психолого-педагогічна просвіта вчителів.

В останні роки помітними стали прояви деформації в системі ціннісних орієнтацій суспільства та його громадян, зниження значущості етичних ідеалів, норм і принципів, які регулюють поведінку людей. У дітей, підлітків та молоді посилилися егоїстичні тенденції, домінує низький рівень розвитку моральних цінностей і почуттів та значне спотворення мотивації поведінки в напрямі посилення аморальності. Все це призводить до бездуховності та зростання делінквентних та девіантних форм поведінки серед підростаючого покоління, особливо підлітків, що вимагає планомірних і системних втручань суспільства на різних рівнях: державному, соціальному, освітньому, родинному та ін.

На нашу думку, для отримання найбільш ефективних результатів щодо формування та розвитку моральної самосвідомості особистості, важливо проводити роботу із залученням значущого для підлітка оточення (морального середовища), тобто однолітків підлітка, його батьків та педагогів.

Аналіз літератури та результати власного емпіричного дослідження моральної самосвідомості підлітків дозволили нам розробити систему засобів (у формі програми) з її розвитку. Програма включає: 1) соціально-психологічний тренінг; 2) психолого-педагогічна робота з батьками підлітків; 3) психолого-педагогічна просвіта педагогів.

У програмі застосовувалися методи і прийоми групової роботи, запропоновані Г.С. Абрамовою, І.В. Дубровіною, Л.О. Коч, С.Б. Кузиковою, Дж. Кенфілд, А.А. Осиповою, О.С. Прутченковим, А.М. Прихожан, Г.У. Солдатовою, Л.А. Шайгеровою, О.Д. Шаровою, Р. Уолшем, Г.А. Цукерман та ін., які були модифіковані й адаптовані нами для виконання поставлених завдань. Окрім цього, у програмі використовувалися вправи і прийоми, створені нами самостійно.

Перша частина включає три взаємозв'язані блоки тренінгових занять і вправ, що мають на меті вплинути на розвиток когнітивної, емоційно-ціннісної і поведінкової складових моральної самосвідомості. Вона складається з опису кожної групової зустрічі (тактики поведінки психолога, змісту і структури занять). Способи її реалізації представлені рольовим програванням життєвих ситуацій, пов'язаних з моральним вибором, бесідами, дискусіями, у яких беруть участь підлітки, релаксацій-

ними і психогімнастичними вправами, домашніми завданнями та ін. Програма складається із 16 занять, кожне з яких триває 90 хвилин і проводиться один раз на тиждень.

Блок занять, спрямованих на розвиток когнітивного компонента моральної самосвідомості, включає такі форми роботи, які активізують засвоєння моральних понять, їх трансформацію в моральні переконання, розвивають моральну рефлексію підлітків, актуалізують процеси інтерналізації моральних норм, ідеалів, принципів. Особлива увага зверталася на включення образу іншої людини (ровесника, дорослого) в моральну свідомість підлітка.

Особливою формою роботи в цьому блоці занять були домашні завдання, які стимулювали процеси внутрішнього діалогу, дозволяють глибше осмислити деякі поняття і ситуації, співвіднести їх із собою, відрефлексувати минуле і майбутнє. З самого початку психолог пропонував учням вести особистий щоденник, розповідав про його призначення, підкреслював, що кожна людина так чи інакше контролює свої думки, почуття, використовує самоаналіз у повсякденному житті. Підліткам пропонувалося записувати результати своїх самостережень, виражати своє ставлення до них, особливо при обговоренні важливих для них проблем, переживань, вчинків та конфліктних ситуацій.

Основними завданнями другого блоку групових занять, спрямованих на розвиток емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості підлітків, були підвищення емоційної зрілості в цілому і моральних переживань зокрема, стимуляція процесів диференціації почуттів, вміння визначати їх за експресивними ознаками поведінки в інших людей, розвиток емпатійних здібностей, посилення почуття відповідальності перед оточуючими і власною особистістю.

Метою корекційних заходів третього блоку занять, спрямованих на розвиток моральної саморегуляції підлітків, було сприяння оволодінню навичками психологічної релаксації, тренування вміння робити моральний вибір в альтернативних ситуаціях і рольовій поведінці. Виконання вправ цього блоку сприяло розвитку в підлітків здатності адекватно оцінювати свої внутрішні переконання та вчинки, зважувати у процесі прийняття рішення всі "за" і "проти", передбачати можливі наслідки прийнятого рішення і, спираючись на цей аналіз, робити вибір і знаходити такі засоби досягнення цілей, які не йдуть всупереч з особистими моральними установками, а також активізувало розвиток дисциплінарної відповідальності й відповідальності за себе. Підліткам пропонувалося обговорити, яке рішення приймати легше – персональне або колективне. Зверталась увага на те, що, приймаючи персональні рішення, людині не потрібно кого-небудь переконувати у своїй правоті. Разом з тим вона позбавляється можливості порадитися й несе повну відповідальність за наслідки свого рішення. Пропонувалося згадати ситуації, коли учасникам вдалося прийняти оптимальне рішення; обговорити, що при цьому допомагало (критично осмислити ситуацію, зваживши всі

плюси і мінуси, оцінити можливі наслідки, насамперед свою і чужу безпеку).

Важливою умовою розв'язання завдань щодо формування та корекції структурних складових моральної самосвідомості підлітка є поєднання роботи безпосередньо з самими дітьми (проведення соціально-психологічного тренінгу) з одночасною співпрацею з їхніми батьками. Відомо, що гармонійні дитячо-батьківські взаємини є важливим ресурсом розвитку та корекції самосвідомості дитини. Отже, проведення психокорекційної роботи з підлітками сприяли, з одного боку, формуванню та корекції моральної самосвідомості дитини, а з іншого, гармонізації дитячо-батьківських взаємин. Усвідомлення та орієнтація підлітків на партнерське спілкування у групі й створять необхідний контекст, у якому стане можливим пошук нових ресурсів для налагодження взаємин з батьками.

Разом з цим проведення циклу занять з батьками з метою розширення уявлень про психологічні особливості підлітків та знаходження оптимальної моделі поведінки з дітьми ставало певним підґрунтям для гармонізації Я-концепції підлітка, зокрема адекватності його самооцінки та рівня домагань в моральній сфері. Тому паралельно з основною метою, яка була нами описана вище, було визначено ще й таку: підвищення психологічної грамотності батьків щодо особливостей дитини-підлітка, ролі сім'ї та особливостей сімейних відносин у формуванні моральної самосвідомості підлітка. Для реалізації цього завдання протягом 2010 – 2011 навчальних років нами проводились щомісячні зустрічі з батьками. Тривалість зустрічі, зокрема, активної роботи психологів з батьками, становила 60 – 90 хвилин. У семінарах взяли участь 26 батьків (переважно, це був хтось один із батьків сім'ї підлітка).

Зустрічі проводились у вигляді батьківського семінару, який мав назву "Батьки та підлітки, або як покращити взаємини". Таких семінарів було проведено три. Логіка вибору саме такого виду роботи з батьками базувалася на міркуваннях А.С. Співаковської, яка зазначала: "Батьківський семінар – це не тільки підвищення інформованості, але й головне – зміна самого ставлення людей до власного сімейного життя і завдань виховання. Під час семінару розширюється палітра педагогічних прийомів впливу, які вже вдома у повсякденному житті апробуються батьками" [158, Т. 2, с. 398].

Семінари для батьків відносяться до поведінкових технік сімейної психокорекції та психотерапії та спрямовані на формування у членів сім'ї нових, більш конструктивних способів поведінки. Використання цих технік ґрунтується на уявленнях про корекцію небажаних форм поведінки методом навчання. Досягнення результатів відбувається шляхом виконання низки завдань або певних порад психолога щодо стратегій взаємодії у сімейній системі.

У практиці проведення батьківських семінарів рекомендується використовувати такі прийоми: лекція; групова дискусія; бібліотерапія; аналіз сімейних ситуацій.

Таким чином, метою застосування батьківського семінару як форми роботи з батьками підлітків було одержання нової інформації щодо сім'ї та особливостей дитячо-батьківських взаємин, розширення діапазону виховних прийомів, набуття навичок конструктивних сімейних інтерацій з підлітками.

У роботі з батьками ми очікували не на кардинальну зміну уявлень батьків за час проведення семінарів, а на набуття навичок об'єктивного тлумачення ситуації розвитку дитини-підлітка, особливостей її особистості, переживань та поведінки на основі набутих під час зустрічей знань. Застосовуючи колективне обговорення, дискусію та матеріали науково-популярних видань з теми, у батьків розширювався власний репертуар варіантів розв'язання тієї чи іншої проблемної ситуації. Крім того, робота у групі дозволяла проаналізувати складні ситуації, що виникли у процесі взаємодії між батьками та дітьми "збоку", отримати підтримку від групи та на основі цього побудувати нову стратегію розв'язання сімейних конфліктів. Активна взаємодія, невимушене спілкування одночасно з наданням важливої психологічної інформації сприяли виникненню у батьків зацікавленості щодо набуття психологічних знань, а також виникненню потреби й звички ефективно використовувати їх у повсякденному житті.

Опишемо конкретніше особливості проведеної роботи. Так, метою першої зустрічі було підвищення у батьків мотивації до занять та знайомство батьків з психологічними особливостями підлітка. Крім цього, на даному етапі розглядалися мотиви "поганої" поведінки підлітків. Обрана тематика була підказана нам самими дітьми, які за результатами анкетування (проведеного на перших тренінгових заняттях у групі підлітків) зазначали, що батьки дорікають їм за "погану" поведінку.

Аналіз першої зустрічі з батьками дозволив нам констатувати, що батьки не достатньою мірою знайомі з прийомами активного слухання, а відтак і не використовують їх у процесі взаємодії з підлітками. Найбільш емоційним етапом роботи було колективне заповнення таблиці, оскільки більшості батьків складно було чітко визначити свою точку зору з таких аспектів: "сильні" сторони поганої поведінки та соціальні причини виникнення такої поведінки в межах сім'ї.

Друга зустріч була спрямована на усвідомлення батьками впливу сімейних стосунків на формування особистості підлітка, а саме його самосвідомості, самооцінки та домагань. Використання вправи на усвідомлення власної поведінки щодо підлітків, є, на нашу думку, надзвичайно важливим моментом у роботі з батьками. Як вже зазначалося, перебіг кризи підліткового віку багато в чому залежить від взаємин у системі "батьки-дитина". Ті зміни, які відбуваються з підлітком, не завжди усвідомлюються батьками. Інколи батьки вибудовують стосунки за старими стереотипами стосунків з малою дитиною, не бажаючи змінювати патерни власної поведінки. Це призводить до погіршення дитячо-батьківських взаємин, а відтак до поглиблення кризи підлітків і незадоволення та обурення з боку батьків. Тому акцентування уваги батьків на

особливостях взаємодії з підлітками, міні-лекція на тему: "Особливості "приймаючої" та "неприймаючої" поведінки", а також колективне обговорення, дискусія на цю тему викликала позитивний резонанс у групі. Органічним завершенням блоку було колективне складання батьками прав, які належать батькам, та прав, які, на їхню думку, мають належати підліткам. Особливо акцентувалася увага на моральних аспектах стосунків, позицій, дій.

Третя зустріч була органічним продовженням другої. На цьому занятті обговорювався вплив сім'ї на формування моральної самосвідомості підлітка. Зустріч проводилася переважно з батьками тих підлітків, у яких за результатами констатувального експерименту спостерігався низький рівень розвитку моральної самосвідомості. Отже, метою зустрічі було розширення уявлень батьків щодо особливостей підлітків з такими показниками розвитку складових моральної самосвідомості та мотивування батьків переглянути основи своїх взаємин з дитиною. Для реалізації поставленої мети нами застосовувалися матеріали з книги "Ваш неспокійний підліток" Роберта та Джини Баярд [2] та ін.

Наприкінці заняття батькам було запропоновано декілька порад для ефективної взаємодії: 1) приймати дитину такою, якою вона є; 2) намагатися зрозуміти, що відбувається з підлітком у його житті; 3) підтримувати підлітка у його прагненнях, намагатися не залагоджувати за нього його справи; 4) допомагати дитині зрозуміти власні помилки (при цьому не треба вбачати тільки погане) та сприяти їх виправленню; 5) поважати право дитини мати власну точку зору, навіть якщо та дуже відрізняється від батьківської думки та ін.

Попередня робота з педагогами (індивідуальні бесіди та групові дискусії) виявили неадекватність їх уявлень про моральну самосвідомість, її прояви та шляхи становлення. Просвітницька робота психолога з педагогами полягає в обговоренні питань: а) виховні позиції вихователя в роботі з підлітками – розуміння, визнання і сприйняття підлітка, що сприяє формуванню усвідомлення підлітком себе як особистості, визнання самоцінності, поваги до себе, самоприйняття суб'єкта моральної поведінки тощо; б) критерії та фактори формування моральної самосвідомості підлітків.

На методичних нарадах і спеціально організованих двох семінарах психолог разом з учителями обговорювали психологічну суть, структуру та прояви в поведінці моральної самосвідомості підлітків, зону її перспективного розвитку та чинники, що впливають на її становлення та закріплення; можливість їх використання в освітньому процесі; можливості навчальних дисциплін з розвитку моральної самосвідомості у підлітків; співпраця педагога й вихованців як необхідний засіб взаємодії; роль методичної підготовки вчителя та його майстерності, використання стилів взаємодії з підлітками, діяльність учителя з визначення та вироблення комплексу дій, методів і форм роботи з урахуванням ним власних можливостей педагогічних впливів на моральну самосвідомість і поведінку вихованця з метою активізації бажання самопізнання, самоусвідо-

млення, самовдосконалення, прояву наявних та формування нових ознак адекватного уявлення про моральність, прагнення до самовиховання тощо.

Впливаючи на цей процес, педагог повинен пам'ятати, що якісно новий рівень моральної самосвідомості створює умови для пізнання підлітком себе як особистості, зокрема, виникнення потреби у саморозвитку, самоствердженні, самодетермінації впливає на розвиток моральної самосвідомості у підлітків. Педагогу необхідно зрозуміти і врахувати інтереси підлітка, захоплення, щоб "повести" його за собою, будуючи освітній процес в "підліткових класах" у цікавій для них формі і з цікавим змістом навчального матеріалу. Наприклад, замість сухого переліку подій з історії можна розкрити об'єктивні закономірності історичного процесу і на цьому фоні розказати більше і докладніше про цікаві справи окремих історичних осіб, моральні (аморальні) аспекти їх діяльності або окремі найзнаменніші події та їх історичні наслідки; на уроках географії показати практичне застосування географічних знань в життєдіяльності людей, у практичній діяльності фахівців різних професій тощо.

З метою розвитку у підлітків моральної самосвідомості доцільно організовувати вечори, зустрічі, диспути з відомими людьми, високоморальними творчими особистостями, розповідати про їх життєвий шлях і діяльність. Теми рекомендуємо обрати наступні: 1) бесіди з видатними людьми рідного краю; 2) диспут на тему: "Моральний вчинок"; 3) моральні ідеали сучасності; 4) духовні корені моральності; 5) Інші люди в моєму житті.

Учитель повинен створити умови, в яких задовольнятиметься потреба підлітка в незалежності, у прагненні до просторової автономії. Тому доцільною буде ситуація, коли учитель буде радитися з підлітками, надавати їм можливість самим вирішувати проблеми, пов'язані з життям класу, учнівського колективу, школи тощо.

Таким чином, кожне групове заняття першої частини програми включає комплекс психологічних дій, які активізують основні складові моральної самосвідомості підлітків: когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову. Різноманітні форми і методи тренінгу дозволяють одночасно стимулювати і розвивати процеси, які лежать в основі моральної самосвідомості підлітків – диференціацію моральних понять, моральну рефлексію, моральну самооцінку, прогностичну функцію мислення, емпатію, інтроспекцію (здатність до самоаналізу і внутрішнього діалогу), розширювати навички саморегуляції й самоконтролю, а також удосконалювати здатність приймати відповідальні рішення в ситуації морального вибору.

Важливими та дієвими напрямками соціально-психологічної роботи з батьками підлітків, що потребують корекції моральної самосвідомості, є просвітницька та психопрофілактична робота. Поінформовані батьки можуть продовжити співпрацю з психологом у рамках консультативно-психотерапевтичної роботи. Якісна своєрідність новоутворень, які виникають у підлітковому віці, визначається тими завданнями розвитку,

які повинні бути вирішені за допомогою навчальних і виховних впливів, спланованого і спеціально організованого процесу впливу на підлітка, з метою повноцінного досягнення ним моральної вихованості та зрілості.

1. Булах І.С., Алексеева Ю.А. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: навч.-метод. посібн. / І.С. Булах – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 72 с.
2. Байярд Р.Т. Ваш беспокойный подросток. Практическое руководство для отчаявшихся родителей / Р.Т. Байярд, Д. Байярд ; [пер. с англ. А.Б.Орлова]. – М.: Семья и школа, 1991. – 221 с.
3. Зимянський А. Про організацію констатувального експерименту дослідження моральної самосвідомості підлітків / А. Зимянський // Віра і розум : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 3 груд. 2010 р.). – Львів : Тріада плюс, 2010. – С. 69 – 70.
4. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн, В. Хомик ; [пер. з англ. В. Хомика]. – К. : Либідь, 2003. – 520 с.
5. Кузикова С.Б. Психологічна програма корекції та розвитку особистості у підлітковому віці. навч.-метод. посібн. / С.Б. Кузикова. – Суми : Редакційно-видавничий відділ СДП, 1998. – 80 с.
6. Прутченков А.С. Социально - психологический тренинг в школе / А.С. Претченкова. – [2-е изд., дополн. и перераб.]. – М. : Изд-во ЭКСМО - Пресс, 2001. – 640 с.
7. Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте / под ред. И.В. Дубровиной. – Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 128 с.
8. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья: в 2 т. / А.С. Спиваковская. – М. : ООО Апрель Пресс, ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – (Серия "Психология – XX век).

Analyzed the problem of moral self-consciousness of adolescents described a system of moral self-consciousness of adolescents and described its components.

Keywords: *program development of moral consciousness of adolescents, socio-psychological training, psycho-pedagogical work with parents of adolescents, psychological and pedagogical education of teachers.*